

БУТИ ЗАВЖДИ ПОПЕРЕДУ

(до 60-річчя професора кафедри етнології та краєзнавства,
доктора історичних наук Валентини БОРИСЕНКО)

Валентина Борисенко

Етнологія – найкраща з наук. Цю істину знають усі на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завдяки професору Валентині Кирилівні Борисенко, яка поєднала в собі найкращі риси науковця, викладача і просто людини.

Етнологія – не просто найкраща з наук, це одна з найскладніших гуманітарних наук, звичайно, якщо підходити до неї професійно. Її складність полягає передусім в міждисциплінарності. Хороший етнолог – це спеціаліст не лише в етнографії (однієї із складових етнології), це людина, яка володіє глибокими знаннями як мінімум з трьох наук – історії, лінгвістики, соціології. Сучасна гуманітарна наука потребує сильної етнології, оскільки тільки вона може дати відповідь на багато питань, вирішити багато проблем сучасного суспільства, зокрема, в галузі міжетнічних конфліктів, трансформаційних процесів у сучасній культурі. Отже, не лише наука, а й суспільство потребують професійних етнологів.

В.К.Борисенко – науковець, без якої сьогодні неможливо уявити поступ етнології. Її титанічна, самовіддана

праця в науці, викладацька та популяризаторська діяльність створили їй ім'я, ім'я патріота і професіонала, що відоме не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Перу В.К.Борисенко належить близько півтора ста публікацій. Серед них чільне місце займає монографія про українські весільні звичаї та обряди¹, в якій розбито ряд так званих "наукових" стереотипів. Найпоширеніший стереотип: в історичній науці прийнято дещо зверхньо ставитися до етнографії, мовляв, це описова наукова дисципліна, що має на меті накопичення першоджерельного матеріалу, який стосується народної культури. Однак насправді описовість і накопичення першоджерельного матеріалу притаманна також і класичному історичному дослідженню, однак не применшує значення історії як науки. Більше того, опис першоджерельного матеріалу є невід'ємною частиною першого етапу будь-якого дослідження. Очевидно, суть проблеми полягає не в тому, що те чи інше дослідження гуманітарної сфери просто описує першоджерельний матеріал, а в тому, як саме він упорядковується і класифікується. І, власне, тут і починається градація якості етнографічної праці. Наприклад, видається цілком несправедливим, що праці П.Чубинського в традиційних списках літератури дисертацій та монографій включаються виключно в підрозділ "Джерела", тим самим зводиться функція видатного дослідника виключно до збирацької. Насправді П.Чубинський дав перші класифікації фольклорного та етнографічного матеріалу, які по великому рахунку лежать в основі всіх праць його наступників, тих, хто оцінює лише збирацьку працю дослідника, не

відчувається необхідність правильних класифікацій сьогодні, коли етнологія нарешті підступила до вивчення сучасних субкультур – молодіжних, маргінальних, корпоративних тощо, і виникла відразу ж проблема: що робити з цим матеріалом, як подати його у вигляді системи?

Коли В.К.Борисенко приступила до роботи над весільною обрядовістю українців, існувала велика кількість описів весіль – опублікованих та неопублікованих, і лише дві праці, де були зроблені спроби узагальнення цього матеріалу. Тобто перед дослідницею стояла величезна проблема: подати власну класифікацію. Це є справою нелегкою і до певної міри невдячною, оскільки готова класифікація, створена великими зусиллями тим чи іншим дослідником, як правило, лишається непоміченою і сприймається всіма наступними читачами як даність. У праці "Весільні звичаї та обряди" В.К.Борисенко запропонувала свою систему упорядкування першоджерельного матеріалу, зокрема, щодо регіональних варіантів весільного обряду. Дослідниця, проаналізувавши і узагальнивши величезний матеріал, значною мірою зібраний нею особисто в численних експедиціях, виділила такі зони: Центральний регіон (з Середньо-наддніпрянським, Подільським та Слобожанським підтипами), Полісся (з ровенсько-волинським, київсько-житомирським та чернігівським підтипами), Карпати (з верховинським, закарпатським та буковинським підтипами), Південь України.

Уперше В.К.Борисенко проаналізувала в згаданій монографії трансформацію весільного обряду в радянські часи. Підрозділ "Співвідношення традицій та інновацій в сучасному процесі обрядотворення" констатує значне скорочення традиційного ритуалу, з одного боку, і насичення його суто сценаріями Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР, з іншого. Сьогодні особливо важливими виявляються відомості, зібрані В.К.Борисенко стосовно руйнації традиційної культури в радянський час.

Дослідниці належить багато новаторських спостережень, висновків, які дещо міняють класичний погляд на весілля. Так, вона висловлює твердження про функціональну тотожність барвінкового обряду, поширеного на західноукраїнських землях, з коровайним, поширеним на решті території України. За її спостереженнями "такі обрядодії, як урочисте збирання барвінку, материнське благословення на плетення першої квітки, участь у вінкоплетинах жінок, що живуть у першому шлюбі й сімейній згоді, підтверджують ізofункціональність цих двох явищ"². Дослідниця висловила твердження, що кульмінацією весілля і водночас санкцією шлюбу є посад молодих. Практично до неї слово "санкція" в контексті українського весільного обряду не вживалося.

В.К. Борисенко виділила "дві побутуючі схеми руху поїзда нареченого": схему подвійного кола почту жених і просту кругову схему руху почту нареченого, яку дослідниця вважає давнішою, "саме цей варіант має спільну східнослов'янську основу"³. Цим вона заперечує відому позицію російського дослідника В.Чистова, який вважає першу схему як класичну для українсько-білоруського регіону, а другу – притаманну російському весільному ритуалу⁴. На думку авторки подвійність з'являється на тому етапі, коли з'являється вінчання.

Особливо привабливим у монографії є підрозділ про коровайний обряд, оскільки він не лише дає описи цього обряду, а й подається класифікація весільного хліба за сукупністю ознак – часом виготовлення, формою, оздобленням і функціональним навантаженням, а також в якості ілюстрацій подається рясний фольклорний матеріал. Ця частина є добрим продовженням розробок М.Сумцова в галузі обрядового хліба. Сильною рисою дослідження про весільну обрядовість є також аналіз народної термінології, пов'язаної з весільною обрядовістю та атрибутикою. У книзі можна знайти докладний перелік назв молодіжної вечірки напередодні весілля, обрядового хліба, весільних чинів.

Безперечно, на сьогодні монографія В.К.Борисенко "Весільні звичаї та обряди на Україні" є найсоліднішим дослідженням весільної обрядовості українців.

За редакцією В.К.Борисенко видане історико-етнографічне дослідження "Холмщина і Підляшшя", вона ж є і автором чотирьох статей, вміщених в ньому⁵. За твердженням самої дослідниці, це є чи не найважливіша праця її життя. Чому не монографія, а колективна праця так їй важлива? А тому, що до неї в українській історичній науці практично "не існувало" етнографічних регіонів Холмщини та Підляшшя, це була "біла пляма" в етнографічній науці. З боку дослідниці це був справжній науковий подвиг – підняти "з цілини" величезний пласт культури. Якби не експедиції В.К.Борисенко українськими селами в Польщі, якби не її робота в польських

архівах, то він, цей пласт, як об'єкт наукового дослідження, міг би взагалі зникнути через різні історичні та політичні обставини.

З одного боку, це видання стоїть в одному ряду з іншими регіональними дослідженнями – “Бойківщина”, “Гуцульщина”, “Лемківщина”, “Поділля” тощо, однак з іншого боку і відрізняється від них концепцією. Так, якщо для перших притаманна строга структура і підпорядкування авторів цій структурі, то у випадку з “Холмщиною і Підляшшям” ситуація інакша: в ній на першому місці стоять автори. Власне, не структура панує над автором, а автори вільно подають матеріал, у відповідності до їхніх власних суб'єктивних уявлень про предмет дослідження. І як результат, в монографії проглядається стереотипічне бачення культури цих двох регіонів, висловлюється кілька думок з приводу одного й того ж самого предмета.

Цікаво обернувся ризик керівника проекту – В.К.Борисенко – поєднати два різних регіони “під одним дахом”. Незважаючи на те, що Холмщина та Підляшшя – це сусідні території, проте за основними ознаками культури один з них тяжіє до волинського ареалу, інший – до поліського. Однак колективом дослідників доведено, що між ними існує дуже багато спільних рис, що склалися на основі подібності їх історичної долі. Системний підхід до вивчення різних явищ культури, який застосовується у монографії “Холмщина та Підляшшя” є надзвичайно продуктивним і перспективним. Він дає можливість “об'ємного” бачення різних проявів культури, бачити широкий загальнокультурний контекст, допомагає уникнути типових помилок “вузьких спеціалістів”. Безперечно, системний підхід неможливий без попереднього скурпульозного дослідження в окремих специфічних ділянках. Комплексні дослідження дозволяють оцінити явище, регіон з “висоти пташиного польоту”. Якраз українській науці бракує саме такого погляду на різні явища культури.

Наукове значення монографії полягає ще й в тому, що вона дає надзвичайно цікавий матеріал для теоретичних досліджень. Мова йде про явище, термін на позначення якого не є ustalений: “порубіжжя”, “пограниччя”, “прикордоння”. За влучним висловом дослідниці “етнічне порубіжжя завжди “як горох при дорозі хто йде, той скубне”⁶. Холмщина і Підляшшя якраз належать до визначення “етнічного пограниччя”. У таких регіонах абсолютно специфічно розвиваються етнічні процеси, процеси формування чи нівелювання етнічної самосвідомості, розвитку народної культури, тут переважають локальна і етноконфесійна самосвідомість над етнічною, національною. Однак культура – в широкому етнологічному значенні слова – дає всі підстави говорити про існування не лише етнічної свідомості, самосвідомості, а й несвідомого збереження своєї етнічної специфіки, про існування етнічного інстинкту самозбереження, який виявляється часом сильнішим від етнічної свідомості. Саме Холмщина і Підляшшя дає багатий матеріал для етнопсихологів, теоретиків-етнологів.

Цей регіон дає можливість простежити наочно і часом навіть “промацати” (зокрема, за допомогою етнолінгвістичного матеріалу) як відбуваються процеси етнорегіональної диференціації, мовної дивергенції і міжмовної інтерференції. Саме міжетнічне порубіжжя може вцент розбити всі популістські теорії про етнічну ідентичність, поширені сьогодні навіть в наукових колах. Саме на цьому матеріалі ми можемо простежити, як часом поняття “етнічної ідентичності” “вислизає” з рук етnologа. Саме цей регіон є дійсно науковим випробовуванням для етnologа-теоретика, який мусить розчленувати власне етнічні процеси, які є стихійними, неконтрольованими, їхню залежність і, що головне, їхню незалежність від політичних процесів.

На цьому наукове значення монографії не вичерпується. Дуже важливим є те, що перед нами дуже добротне, професійне дослідження. Здійснена публікація польового матеріалу, а також недоступних для широкого загалу друкованих матеріалів.

Перу В.К.Борисенко належить також книга нарисів про святково-обрядову культуру українців. “Традиції і життєдіяльність етносу” – це справжня енциклопедія життя українського селянина. Ця книга стала результатом тривалої збирацької і дослідницької роботи авторки впродовж багатьох років, частково опублікованих у наукових та науково-популярних журналах України. У цій книзі викладено народний календар українців (за сезонами, за датами), родинні обряди та звичаї, що стосуються народження дитини, перших років життя, діювання і парубкування, весільні звичаї, поховальні та поминальні обряди, культ предків. Окремі розділи присвячені народній музиці та танцям, а також звичаям при будівництві хати.

Найбільша цінність книги полягає в тому, що введено в обіг велику кількість маловідомого

і невідомого матеріалу, віднайденого дослідницею в польових експедиціях, а також під час роботи в очолюваних нею впродовж багатьох років Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України.

Книга "Традиції і життєдіяльність етносу" має нарисовий характер, написана просто і прозоро, читається з великим інтересом не лише професіоналами, а й великим колом читачів. В цьому виявляється журналістська майстерність, а також багаторічний викладацький досвід дослідниці, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Книга методично продумана і добре засвоюється студентством, саме тому вона стала настільною для кожної небайдужої до культури власного народу людини.

Отже, в працях В.К.Борисенко завжди можна знайти новий джерельний матеріал. Цю традицію дослідниця продовжила і в наступній своїй нарисовій праці з історії української етнології 20–30-х років ХХ ст.⁷ Нариси побудовані майже виключно на невідомих досі фактах, і в цьому полягає їх унікальність. За зізнанням самої авторки, для того, щоб дістати ті чи інші відомості про того чи іншого діяча, їй доводилося застосовувати просто детективні пошукові здібності. Автор зупинилася на болючому для української історії періоді – 1920–1930-х роках, коли спершу відбувся розквіт української науки, а потім було обтято її крила, внаслідок численних репресій і розстрілів. Практично увесь цвіт української науки, в тому числі етнографічної, було знищено, і тим самим штучно перервано наукову традицію на довгі десятиліття.

Під пильне око науковця потрапили наукові центри та осередки з вивчення української традиційної культури у 20–30-х роках ХХ сторіччя (Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933), Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Хведора Вовка, Кабінет примітивної культури кафедри історії України, Кабінет музичної етнографії, Красзнавча Комісія, Кабінет вивчення національних меншостей, Кабінет монографічного вивчення села). Введено в науковий обіг кілька десятків забутих, призабутих імен дослідників, збирачів. Однак, як відомо, саме на них і тримається вся етнографічна наука. Окремі розділи "Нарисів..." присвячені ряду науковців, серед яких і відомі особистості – А.Кримський, Ю.Павлович, В.Петров, В.Кравченко, О.Алешо (у роботі В.К.Борисенко акцентується саме їхня етнографічна діяльність), а також дослідники, чий імена до публікації книги були невідомими навіть для професійних етнологів. Окремо дослідниця зупиняється на науково-дослідницькій творчості жінок-науковців Н.Заглади, Л.Шульгиної, Є.Спаської, Р.Данківської, С.Терещенко, які привнесли свій, суто жіночий – делікатний і водночас скрупульозний та педантичний – погляд, якого дуже часто бракує "чоловічим" працям – затеоретизованим і важковаговим.

В.К.Борисенко – дослідник, дуже чутливий до несправедливості. Треба мати велику мужність, аби занурюватися в певні трагічні періоди нашої історії: це навіть фізично і психологічно надзвичайно важко, оскільки дослідник співпереживає з кожною незаконно розстріляною людиною, з кожною дитиною, яка пережила голод та його наслідки. І, власне, такий підхід застосовує авторка в "Нарисах...", де окремий розділ присвячений трагічній долі вчених, організаторів і дослідників Н.Букатевича, В.Щепотьєва, В.Верховинця (Костіва).

Високо оцінена в країні та за її межами збирацька і дослідницька праця В.К.Борисенко у сфері усної історії українців 30-х років ХХ ст., голоду 1932 – 1933-го років. Вона організувала збір свідчень українських селян про той страшний період історії України (всього близько 1500 інтерв'ю), проаналізувала і оприлюднила їх у численних доповідях на конференціях і публікаціях. А її стаття про голод 1932 – 1933 років, на думку французьких дослідників, є чи не найкращою у спеціальному випуску наукового журналу "Французька етнологія", присвяченого українській тематиці⁸.

В.К.Борисенко є невтомним дослідником національних меншин, що проживають в Україні. Її кандидатська дисертація була присвячена взаємодії української та польської культури на Поділлі. Дослідниця була учасницею багатьох експедицій, що досліджували культуру греків Приазов'я. Однак при цьому науковець тверезо оцінює нинішню етнічну ситуацію в країні, в своїх публікаціях вона розбиває міф про поліетнічність України, доводячи на статистичних даних, що насправді Україна є і завжди була країною з переважаючим українським населенням, і що в кожній країні світу так не піклуються про національні меншини, як в Україні⁹, де навіть для найменших меншин, які становлять 0,4 – 0,1 відсоток від загальної кількості, створені умови для середньої і вищої освіти рідною мовою.

Говорячи про науковий доробок В.К. Борисенко не можна обминути її величезну журналістсько-популяризаторську роботу. Вона багато років була упорядником і автором сценарних збі-

би, будинки культури, ЗАГСи. Ці сценарії насичені автентичним фольклорно-етнографічним матеріалом, і через них в села, міста України передавалися забуті традиції для відродження. У науково-популярних журналах "Людина і світ", "Соціалістична культура", "Хлібороб України", "Трибуна лектора", "Наука і суспільство", "Радянська жінка", "Родослав" в діаспорних газетах і журналах "Наше життя" (США), "Життя і слово", "Над Бугом і Нарвою" (Польща) опубліковано більше ста блискучих нарисів з галузі української народної культури (переважно календарної та сімейної обрядовості), які є окрасою сьогоднішньої етнографічної журналістики.

Сучасні публікації професора Борисенко В.К. присвячені актуальним проблемам етнології¹⁰. Вона є також автором численних статей до Сучасної енциклопедії України.

Підводячи підсумки аналізу наукового доробку проф. Борисенко В.К., можна зазначити, що для всіх її праць притаманні такі риси, як: 1) введення в обіг свіжих, неопублікованих, невідомих першоджерел, як архівних, так і власних польових матеріалів; 2) чіткість і простота викладу, прозорість мови; 3) особлива чутливість до питань несправедливості в етнічній історії українців – незалежно чи це стосується окремих репресованих осіб, чи трагедій загальноетнічного рівня.

Традиції, запроваджені проф. В.К.Борисенко в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка активно продовжують її численні учні – студенти, магістри, аспіранти, докторанти. Всі вони щиро переконані, що найкраща в світі наука – це етнологія.

У 2004 р. побачила світ у видавництві "Либідь" колективна праця "Українки в історії", за загальною редакцією В.К.Борисенко, яка знайшла великий інтерес найрізноманітнішої читачької аудиторії. Окрім здійсненого наукового редагування праці професор Валентина Борисенко є автором цілого ряду статей: "Побут і дозвілля українки в традиційній етнокulturі", "Видатні жінки України-Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна", "Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця", "На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська, Раїса Данківська, Софія Терещенко" та ряд інших нарисів про Ольгу Кобилянську, Людмилу Старицьку-Черняхівську¹¹, нею віднайдено в архівах цілий ряд невідомих досі фотоілюстрацій із життєдіяльності вчених жінок, які багато зробили для української культури та науки.

За багаторічну сумлінну працю в університеті, значні успіхи у підготовці фахівців істориків, етнологів, краєзнавців, досягнення у науково-педагогічній роботі кафедри етнології та краєзнавства Борисенко Валентина Кирилівна нагороджена Почесною грамотою Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні Борисенко Валентині присвоєно почесне звання: Заслужений діяч науки і техніки України.

¹ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – 192 с.

² Там само. – С. 56.

³ Там само. – С. 70.

⁴ Чистов К.В. Типологические проблемы изучения восточнославянского свадебного обряда // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 223–229.

⁵ Борисенко В.К. Проблеми етнографічного вивчення українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 9–23; Її ж. Основна господарська діяльність. – Там само. – С. 103–116; Її ж. Повсякденна їжа та ритуальні страви. – Там само. – С. 215–223; Її ж. Обряди життєвого циклу людини. – Там само. – С. 280–310.

⁶ Там само. – С. 12.

⁷ Борисенко В.К. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002.

⁸ Borysenko Valentyna. La famine en Ukraine (1932 – 1933). // Ethnologie française. – Paris, 2004. – № 2. – P. 281–289.

⁹ Борисенко Валентина. Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні. // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 11. – С. 4–11.

¹⁰ Борисенко Валентина. Вірування у повсякденному житті українців на початку XXI століття. // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 15. – С. 4–10.

¹¹ Українки в історії. За заг. редакцією Валентини Борисенко. – К., 2004. – 328 с. іл.